

DONATA MITAITĖ

Žalioji literatūros kritikos pasaulis

Irena Ragaišienė, Vijolė Višomirskytė, Indrė Žakevičienė, *Ekokritikos akivarai*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2007, 238 p., ISBN 978-9955-12-270-8

Ekokritika – dar gana jauna literatūros kritikos kryptis, kurios pradžia sąlygiškai būtų galima laikyti Williamo Rueckerto straipsnį „Literatūra ir ekologija: ekokritikos eksperimentas“, išspausdintą 1978 m. ir anaipol ne iš karto patraukusį net ir kolegų dėmesį. Tik 1989 m. Cheryll Glotfelty pasiūlė literatūros kritikams, filosofams ir kultūrologams vartoti terminą „ekokritika“ interpretuojant tekstus, kuriuose esama gamtos aprašymų. Ekokritika – labiau kultūros studijų nei literatūrologijos griežtąja šio žodžio reikšme dalis. Kartais ekokritikai juokais save vadina „kompoststruktūralistais“, siekdami taip atsiskirti nuo postruktūralistų ir pabrėžti savo požiūrio žemiškumą, jų darbuose atsiranda tokių įprastinei grožinių tekstų analizei svetimų sąvokų, kaip *ekologija*, *ekologinis balansas*, *energija*, *resursai* ir pan. Mūsų dienomis, kai mokslininkai vis garsiau kalba apie globalinį atšilimą, žmonijos ateičiai grasančias įvairiausias ekologines katastrofas, kai juodųjų ateities scenarijų nepalyginamai daugiau nei šviesesnės ateities vizijų, atrodo aktualu ir reikšminga, kad ekokritikai akcentuoja žmogaus ir gamtos, žmogaus ir jo gyvenamos vietos ryšį, jo raišką literatūros kūriniuose bei žadina žmonių ekologinę sąmonę.

Jau išleista ir pirmoji lietuvių ekokritikų Irenos Ragaišienės, Vijolės Višomirskytės ir Indrės Žakevičienės knyga *Ekokritikos akivarai*. Pavadinimas gražus: akivarai yra ir paslaptingi, ir pavojingi, jie žvilga pelkėse (o ši ekosistema, gamtininkų nuomone, – tikras lobis ir gamtos pasauliui, ir norinčiam jį suprasti žmogui), prie kurių temos knygoje kelis kartus bus esmingai grįžtama. Knyga įvardyta kaip monografija, tačiau toks žanro apibūdinimas atrodo labai ginčytinas: kiekviena iš trijų autorių rašo savo teorinę dalį (ekokritikų problematika šiek tiek skiriasi, bet vis tiek atsiranda įkyroklų pasikartojimų, kurių pasitaiko

netgi atskiruose vienos autorės skyreliuose), savo reziumė anglų kalba, dvi iš jų savosiose knygos dalyse spausdina skyrelius apie pelkę. Knygoje nėra ne tik bendros, visų trijų autorių darbus vienijančios struktūros, bet ir kokių nors išvadų ar apibendrinimo, ji netikėtai baigiama „ekoklausimyno“, kurį Žakevičienė pateikė studentams, rezultatų aptarimu, reziumuojant, kad „jautrių aplinkai ir tebejaučiančių ryšius su įprasta vieta yra daugiau nei pusė iš visų, dalyvavusių apklausoje“ (p. 223). Būtent tai yra paskutiniai lietuviški žodžiai knygoje, po jų jau bus tik Žakevičienės skyrių reziumė angliškai. Galima manyti, kad autorės, dalyvavusios bendrame projekte „Ekokritikos perspektyvos tarpdalykinių studijų erdvėje“, tiesiog aprenge vienu viršeliu ta tema parašytas, dažnai jau kur nors spausdintas publikacijas ir dėl solidumo pavadino jas monografija.

Kiek supratau, šio projekto iniciatorė buvo Ragaišienė, ji knygoje akademiškiausia, tarsi mažiausiai nutolusi nuo įprastinio literatūrologų diskurso. Ragaišienės rašytuose pirmuosiuose knygos skyriuose ryški feministinė, postfeministinė, ekofeministinė perspektyva, ji lygina požiūrį į moterį ir požiūrį į gamtą, išreiškiamą literatūros kūriniuose, ir bene vienintelė kalba ne tik apie gamtą, bet ir apie ekokritikų dėmesį traukiančias „literatūros tradicijos paribyje ar užribyje“ esančias knygas. Iš to užribio ar paribio Ragaišienė bando gražinti Danutės Paškevičiūtės ir Alės Rūtos poeziją. Tik vieną poezijos knygelę *Aš negaliu verkti* 1961 m. išleidusi Paškevičiūtė iš tiesų skaitytojams beveik nežinoma, o Alė Rūta pažįstama labiau kaip prozininkė, nors 1946 m. išspausdino eilėraščių rinkinį *Be tavęs*. Mažiausiai įtikino skyrelis „Egzilinės vaizduotės ir kritikos kritiškumas“. Suprantu, gali būti ir būna, kad vyrai moterų kūrybą vertina atsainiai, kur kas blogiau nei tokio paties lygio vyrų parašytąją, nenoriu ginčytis su Ragaišienės cituojamų amerikiečių ginokritikos atstovių Sandros Gilbert ir Susanos Gubar teiginiu, kad „moterims autorėms nėra lengva įžengti į labai jau vyrišką meno rūmą“ (p. 17). Tačiau šiuo atveju tiek Algirdo Titaus Antanaičio žodžiai apie Paškevičiūtės eilėraščių knygelę skamba pamatuotai, tiek cituojamas Alfonso Nykos-Niliūno, žinomo kaip kandaus ir negailestingo kritiko, sakinytis apie Alės Rūtos rinkinį *Be tavęs* („Eilėraščiai primena nuvytusias gėleles, rūpestingai surinktas ir išsaugotas jaunos moters albume, kurias išnešus į viešumą – pasirodo tragikomiškai sentimentalų ir beprasmišką“, p. 23) neatrodo nei labai neteisingas, nei – ir tai svarbiausia – kaip nors išsiskiriantis iš bendrojo kritiko vertinimų konteksto. Antai taip pat kandžiai Nyka-Niliūnas kalba ir apie jau žinomo poeto Stasio Santvaro ketvirtąją lyrikos knygą *Laivai palaužtom burėm*: „Poetas išjojo į

naują žygį aukštai iškėlęs galvą ir ietį, narsiai švytruodamas kalaviju ir prisidengęs blizgančiu skydu. Bet tuojau buvo pastebėta, kad visa tai tik butaforija: ietis medinė, skydas – popierinis, kurie po pirmųjų susidūrimų turėjo sutrupėti ir suplyšti. Ne paradams juk ginklai. O tokiais ginklais galima kovoti tik scenoje.“¹ Galėčiau nebent pasakyti, kad ir vienu, ir kitu atveju norėdamas paironizuoti kritikas pasirėmė sąmonėje įsitvirtinusiems lyčių elgesio stereotipais: moterys sentimentalios, vyrai karingi. Pasigilinę į Nykos–Niliūno kritiką, rastume negailestingų žodžių ir apie jaunus rašytojus, ir apie klasikus, ir apie vyrus, ir apie moteris. Galbūt žiūrint šios dienos akimis ne visi jo sprendimai atrodo pamatuoti, bet geriausia kritika paprastai ir esti subjektyvi, besiremianti ne tiek mokslinėmis teorijomis, kiek estetinė kritiko pagava, jo greita reakcija į pasirodžiusią knygą. Aišku, laikas kartais šiek tiek pakoreguoja tuos sprendimus, bet tai normali situacija. Juk vis dėlto ne dėl vyrų kritikų blogos valios, o dėl meninių ypatybių tiek Alės Rūtos eilėraščiai, tiek gausūs jos prozos kūriniai yra gana toli nuo XX a. lietuvių literatūros centro. Gal ir esama būdo, kuris padėtų paraščių autorius ne tiesiog aprašyti, bet jais iš tiesų sudominti skaitytojus, tačiau šiuo atveju jis nepanaudotas. Be abejo, esama neteisingų vertinimų, kuriuos vyrai kritikai parašė apie moteris kūrėjas, tačiau manyčiau, kad pasirinktieji atvejai ne tokie.

Ekokritikės jaučiasi (neretai teisėtai) naujo požiūrio atstovėmis, bet kartais plika akimi matyti, kad tas požiūris – galbūt modifikuota, bet vis dėlto tradicija, apie kurią nieko nepasakoma, o būtų įdomu sužinoti. Antai rašoma:

ekokritika tyrinėjo rašytojų aplinkos poveikį kūrybinei vaizduotei ir teigė, jog kūrinio supratimą praturtina atsižvelgimas į rašytojo/s santykį su gimtine bei su aplankytomis vietomis. Ekokritiniu požiūriu kai kada net manoma, kad naudinga aplankyti vietas, kuriose pabuvojo rašytojas/a, kad būtų galima geriau suprasti tekstinę šios vietos reprezentaciją. (p. 32)

Kaip visa tai „primena“ (Ragaišienės itin mėgstama, bet, manyčiau, gerokai ydinga, citatos įvedimo formulė) klasikines Johanno Wolfgango Goethe's eilutes: „Wer der Dichter will verstehen, / Muß in Dichters Lande gehen.“

Ragaišienės skyriuose akivaizdžiausia ir redagavimo problema (parašyta, kad knygą redagavo viena iš jos autorių – Žakevičienė). Tarkim, skaitai: „analizei nau-

1 Alfonsas Nyka–Niliūnas, *Temos ir variacijos*, Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. 173.

dingų įžvalgų suteikia Violetos Kelertienės išėivijoje leisto žurnalo *Literatūros lankai* (1952–1959) aptarimas“ (p. 25). Pirmoji mintis: „Ne Kelertienė leido tą žurnalą.“ Paskui susivoki, kad norėta pasakyti, jog Kelertienė „žurnalą aptarė“: Sintaksiškai pakoregavus sakinį, dviprasmybės nebeliktų. Manychiau, kad daugybės cituojamų užsienio literatūrologų rašinių vertimas dažnai negrabus, todėl sunkiai suvokiamas, tačiau elementarios teksto elegancijos stinga ir pačios Ragaišienės kalbai:

Tačiau, prieš pateikiant Hugheso pasvarstymus, siekiama pabrėžti, jog šiuo palyginimu su Plath situacija, aptariant minimų lietuvių egzilio poečių kūrybą ir jos recepciją, nesiekiami sutelkti analizės į kūrinio kokybės kriterijų aspektą, t. y. nebandoma atverti lyginamojo konteksto analizuojamų egzodo poečių kūrinių analizei, o pabrėžti, jog ir labiausiai žinomų moterų autorių kūryba literatūrinės tradicijos istorijoje buvo subordinuojama ir prilyginama tradicijos inversijai. (p. 28)

Perskaičius tokią pasažą, į galvą ateina pačios blogiausios kasdienėje kalboje gyvuojančios žodžio *pelkė* konotacijos. Apmaudu, nors tai jau tapo bendra literatūros žmonių kalbų vieta, ir tai, kad šiandien dažnam redaktoriui nebekliūva taisyklinga kalba parašyta netiesa (į ją atkreipia dėmesį jau tik senosios kartos redaktoriai), tačiau ne tik redaktorė, bet ir literatūrologė Žakevičienė turėjo suabejoti, perskaičiusi apie „rusų formalist[ą] Bachtin[ą]“ (p. 31). Šiuo atveju turima galvoje ne kokia nors abejotina koncepcija, su kuria galima būtų diskutuoti, o tiesiog faktinė klaida; tokių klaidų moksliniame tekste derėtų itin vengti. Juk Michailas Bachtinas ne tik kad pats nebuvo formalistas, bet ir negailestingai formalistus kritikavo. Tai, deja, ne vienintelis pražiūrėtas taisytinas dalykas.

Turbūt įdomiausias iš Ragaišienės parašytųjų būtų skyrius apie pelkės vaizdavimą Silvijos Plath apsakyme „Panika pagal Džoną ir sapnų biblija“ ir Jolitos Skablauskaitės apsakyme *Liūnsargių moteris*. Skyriuje samprotaujama apie moters padėtį visuomenėje, apie tai, kaip skirtingai savo meniniams tikslams pasiekti rašytojos panaudoja pelkės vaizdus. Deja, ir čia grimzti į klampią kalbos pelkę: „Kaip teigia Buellas, „atsižvelgiant į tai, jog žmogus yra neišvengiamai bioistorinis padaras, kuris kuria save santykiuodamas su fizine aplinka, kuri yra neišvengiama jo egzistencijos dalis, bet koks žmogaus vaizduotės artefaktas yra paženklintas santykio su fizine aplinka pėdsakais““ (p. 55). Būtent šitoks stilius daugelį gerų autorės ketinimų supažindinti skaitytojus su ekokritikos teorija ir praktika paprasčiausiai paverčia į nieką.

Kalbėjimo būdas iš esmės pasikeičia Višomirskytės skyriuose. Ji, beje, vientelė iš trijų autorių parašė ir „Pabaigos pamintijimus“, kurie jei ir nėra išvados, tai bent jau trumpas pasvarstymas, ką dar pradėtoje temoje būtų galima padaryti. Tie „Pabaigos pamintijimai“ bent jau jos parašytai knygos daliai teikia išbaigtumo. Višomirskytė kalba nepaprastai suinteresuotai, nevengdama asmeninių įspūdžių, todėl nori nenori patiki, kad jai ir įdomu skaityti literatūrą ekokritiniu aspektu, ir smagu apie tai rašyti. Tiesą sakant, jos, ekokritikos neofitės, pozicijoje esama nemažai ir beveik vaikiškos nuostabos, naivios metaforizacijos:

Iš tiesų knygos – tai medžiai, augalai, kurie, kasmet išsprogę, želia, krauna naujus žiedus, augina šakas ir vaisius. Teksto interpretacijos procesas – tai nuolat atsinaujinantis, kasmet išsprogstantis augalas, kraunantis naujus žiedus arba tiesiantis naujus ūglius, brandinantis naujus vaisius, kurie kaip pienės pūkeliai ar klevo „nosys“ pasiekia toliausius kraštus. (p. 95)

Ne visai supratau, kodėl Višomirskytės teksto pradžia taip suskaidyta į daugybę mažų skyrelių (vienas iš jų – vos aštuonių eilučių), bet tai turbūt paaiškinama tuo pačiu viską sureikšminančiu neofitės, kuri aistringai priešinasi visuomenės sąmonėje dominuojančiam „pelnocentrizm[ui] ar naudocentrizm[ui]“ (p. 125), požiūriu. Netikėtu kampu Višomirskytė siekia pažvelgti į Vytauto Kubiliaus, Jono Meko, Leonardo Gutausko, Jono Biliūno ir kitų lietuvių rašytojų kūrybą. Ne visi autorės kuriami portretai atrodo vienodai pasisekę, nauji ar įtikinantys. Antai Kubilius, remiantis jo, aktyvaus piliečio ir reiklaus literatūros kritiko, pozicija bei Romualdo Rakausko nuotrauka, kurioje Kubilius gimtinėje pjauna žolę, vadinamas „mūsų literatūros, tautinės savimonės ganytoju ir šienplovium“ (p. 103). Toks apibūdinimas vis dėlto lieka graži metafora, kurią skaitytojas – nelygu jo skonis – priima arba nepriima. Biliūno apsakymo „Kliudžiau“, kaip „nepavykusio tyrлаukių užkariavimo“, interpretacijoje iš esmės tik kitais žodžiais persakomi jau žinomi dalykai. Nelabai nauja man pasirodė ir Vandos Juknaitės *Stiklo šalies* interpretacija. Kur kas įdomiau buvo skaityti apie „ūkininką Meką“. Aišku, tai irgi metafora, tačiau remdamasi Meko kūrinių ištraukomis Višomirskytė nebanaliai ir netikėtai įrodinėja, kad šis avangardinio meno kūrėjas „nuolat pabrėžia gamtos ir žmogaus ryšį, ardo kultūros-gamtos dualumą, gaivina kultūros-ūkininkavimo-kultivavimo-žemdirbystės reikšmes, parodo kultūros-ūkininkavimo, kultūrininko-ūkininko/valstiečio/žemdirbio reikšmių

persipynimą ir neatsiejamą ryšį“ (p. 115). Pastebėtina, kad toks požiūris į Meką jau surado pasekėjų: Eugenija Valienė, rašydama apie Meko eilėraščių knygą *Žodžiai ir raidės*, siekia išsiaiškinti, ar šioje knygoje poetas yra jau kitoks nei Višomirskytė jį aprašė².

Višomirskytės kolegė Žakevičienė, pripažindama, kad lietuvių literatūroje dar ryškūs agrarinės kultūros ženklai, iš esmės kalba apie postpastoralinį literatūros būvį, kai atsiranda „poreikis atgręžti žmogų į gamtą“ (p. 172), ir siūlo labiau pasigilinti į ekopsichologiją. Ji, kaip ir Višomirskytė, nemažai dėmesio skiria antropocentrinės pažiūros į pasaulį kritikai (Višomirskytė pabrėžia ir neigiamą krikščionybės įtaką, nes ji įtvirtino sampratą žmogaus, kaip gamtos pasaulio šeimininko, pagal savo norus laisvai galinčio naudoti jos resursus). Antropocentrizmą siūloma keisti biocentrizmu, apie kurį vienas iš ekokritikos autoritetų Lawrence'as Buellas teigia štai ką: „visi organizmai, įskaitant ir žmones, yra didesnio biotinio tinklo ar bendruomenės, kurios interesai turėtų riboti ar valdyti žmonių interesus, dalis“ (p. 177). Biocentrinis požiūris, anot Žakevičienės, padėtų harmonizuoti žmonių gyvenimą ir sugyvenimą su aplinka. Gelbėti ekosistemą Žakevičienė siūlo

paprasciausiai būdais – tekstais, galinčiais atstoti ne tik relaksacijos seansus (taip pat gelbstinčius nuo aplinkos stresorių, trumpinančių gyvenimą), bet ir netiesiogiai padedančiais suvokti tikrąją *homo sapiens* situaciją – buvimą visuotiniame tinkle, kurio visos akutės neatskiriamai susijusios, o iširus vienai, gresia pavojus ir kitai. (p. 179)

Lietuvių literatūroje Žakevičienė ieško tų gydančių ekotekstų, pasitelkdama Buello išskirtas keturias tokiam tekstui būtinas savybes:

1) Nežmogiška aplinka egzistuoja ne tik kaip įrėminantis „aparatas“, bet ir kaip būvis, suponuojantis mintį, jog gamtos istorija implikuoja žmonių istoriją. 2) Žmogiškasis interesas nėra suprantamas kaip vienintelis teisėtas interesas. 3) Žmogaus atsakomybė gamtos atžvilgiu yra etiškos teksto orientacijos dalis. 4) Tekste yra nors kelios užuominos apie tai, jog aplinka yra procesas, o ne konstanta ar duotybė. (p. 180)

2 Eugenija Valienė, „Jonas Mekas: braidą po ekokritikos pievas“, *Akiraciai*, 2008, Nr. 5, p. 14, <http://www.akiraciai.lt/layout/set/print/Akiraciai/Recenzijos/Jonas-Mekas-braidas-po-ekokrotikos-pievas>

Be šitų savybių, literatūros kūrinys, Žakevičienės nuomone, dar turėtų atspindėti ir septynias psichologų akcentuojamas emocinių reiškinių funkcijas (p. 184). Toks išankstinių reikalavimų tinkelis nuleidžiamas ant išėvijos rašytojo Albino Baranausko apsakymų „Šniokštimas ir šlamesiai“, „Paupiai, karklai ir čiurlenimas“, „Žmonės vidurvasario perkūnijos metu“, apsakos *Durpkasių dienos Stirnabalėje* bei eilėraščių. Daroma išvada, kad šie Baranausko kūriniai atitinka nurodytus kriterijus ir laikytini ekotekstais. Nauji analizės metodai čia nesiūlomi, tekstas tiesiog skaitomas, iš anksto žinant, ką ten turėtum rasti. Vis dėlto gerokai apmaudu, kad literatūros kūrinys tampa tik iliustracine medžiaga Buello teorijai, tarkim:

Trečiasis kriterijus – žmogaus atsakomybė gamtos atžvilgiu – natūraliai išplaukia iš antrojo, ir Baranausko tekstas puikiai šią atsakomybę atspindi. Apysakoje nėra moralizuojančių intarpų, nėra aliuzijų į ekologines krizes žmonių nesupratingumo atveju, tačiau toji atsakomybė akivaizdi skaitant kiekvieną eilutę: kadangi žmogus nuolat yra savoje vietoje, jaučiasi su ja tarsi suaugęs, galima daryti prielaidą, jog „išorės“ ir „vidaus“ ribas sunkiai skiria, todėl atsakomybė prieš gamtą/aplinką gali būti prilyginta atsakomybei prieš save ir artimuosius. (p. 198)

Panašiai parašoma ir apie kitų Buello kriterijų ir Baranausko prozos santykį: taip, kriterijus atitinka. Teisybės dėlei reikia pripažinti, kad pati Žakevičienė supranta ir ne kartą savo rašinyje reflektuoja tokio požiūrio į literatūrą problemškumą. Be to, ji gerai suvokia, jog šiandieninį skaitytoją, ko gero, labai sunku net ir terapijos tikslais sudominti Baranausko, analizuojamuose kūriniuose rašiusio apie XX a. pirmosios pusės Lietuvos kaimo žmones, proza ir melancholiška jo poezija. Lietuvių literatūroje šiuo metu turbūt ryškesnės pastangos atsitolinti nuo gamtos pasaulio bei atsikratyti agrarinės gyvensenos ženklų. Maždaug po lygiai vilties ir nerimo palieka Žakevičienės „ekoklausimyno“ rezultatų analizė. Skyrelio pavadinimas sako „Esame ties riba“, bet vis dėlto kol kas daugiau nei pusei studentų, atsakiusių į Žakevičienės klausimus, svarbus gamtos pasaulis, ekologijos klausimai ir prisirišimas prie gimtosios vietos.

Pirmieji lietuvių ekokritikos medeliai išdygo. Ekologija besirūpinančios autorės savo daromą žalą gamtai pasistengė minimalizuoti: knygos tiražas tik 100 egzempliorių, taigi popieriaus jai ir medžių popieriui sunaudota ne tiek jau daug. Galima džiaugtis jaunų ekokritikos medelių atsiradimu arba samprotauti,

kad jie kol kas nepakankamai tvirti ir tiesūs. Bet juk ir miškas neužauga, ir pelkė nesusiformuoja staiga. Deja, mokslininkai vis neramiau kalba apie tai, kad laiko keisti savo požiūrį į gamtą, taigi ir ugdyti ekologinę sąmonę, žmonijai teduota jau visai nebedaug, jei tik jo iš viso tam bėra likę.